

COVID-19, 15 TEMMUZ TRAVMASINI ARTIK YENMEK İÇİN FIRSATTIR

I. Giriş

Zaman ne çabuk geçiyor. Aradan dört yıl geçmiş. Hala dün gibi aklımda, Meclis'i bombalayan jetlerin gürültüsü. Kendi vatandaşına ateş açan, onların güvenliğinden sorumlu kişiler. 15 Temmuz darbe teşebbüsü bana hep İsmet Paşa'nın "Eşkiyanın bu gece ne yapacağı belli olmaz." sözünü hatırlatıyor. Öyle bir gündü, benim için. Başlangıçta her şey normaldi. Akşamüstü, artık, hafta sonuna hazırlanıyorduk. Cuma akşamı, iş çıkışı, herkes bu gece nereye gitsek diye düşünürken darbe teşebbüsü oldu. Köprüde ne arıyor bu askerler derken, ateş açtılar...

Amman'da beni otelden havaalanına götüren taksi şoförünü hiç unutamıyorum doğrusu. Ortadoğu'da yaşamının ne demek olduğunu ondan öğrendim. Darbe gecesinden birkaç yıl önceydi. Amerika'dan yeni dönmüş olduğunu hatırlıyorum taksi şoförünün. Kafasında acaba doğru bir iş mi yaptım sorusu vardı pek belirgin bir biçimde. Gelin görün ki, sohbeti hemen oradan açmadı. "Amman, çölün mücevheridir." dedi bana. Doğrusu, çok gururlu bir biçimde ülkesini övmeye başladı. Son derece normal, artık alıştığım, bir tür "turistlere ayıp olmasın" konuşmasına benziyordu. Sonra bir an durdu "Gerçi.." diye ekledi, "...Şam'da öyleydi bir zamanlar. Sonra aniden böyle oldu".

İşte ondan sonra, 2008 krizi nedeniyle Amerika'da iş olanakları sınırlanıp işleri bozulunca nasıl Amman'a geri döndüğünü anlatmaya başladı. Oradan buraya gelince, bir de Suriye iç savaşı çıkmış, hayat Ürdün'de de zorlaşmıştı. Amman'daki o taksi seyahatinde, Ortadoğu'da yaşamının nasıl bir şey olduğunu ilk kez düşündüğümü hatırlıyorum. Akıllarda hep bir geçicilik, hep bir "her an her şey değişebilir" duygusu oluyor. "Şimdi burası iyi ama bakalım yarın sabah ne olacak?" havası. Bir nevi, "Eşkiyanın bu gece ne yapacağı belli olmaz." durumu işte.

¹ https://www.tepav.org.tr/tr/ekibimiz/s/27/Guven+Sak_+Dr.

17 Temmuz 2016 Pazar günü hadisenin şoku daha kafamda canlıyken Dünya gazetesinde yazdığım yazıdan uzunca bir alıntı yapayım, müsaadenizle. Yazı 18 Temmuz Pazartesi günü yayımlandı. Yazının başlığını “Türkiye bir Ortadoğu ülkesi olamaz” diye koymuşum:

“Ortadoğu’nun mesafe almasını engelleyen meselelerden birinin ben bu ‘her an her şey değişebilir’ duygusu olduğunu düşünüyorum. Türkiye’nin farkı ise o ‘her an her şey değişebilir’ halinin hayatlarımızda 1980’de başlayan normalleşme süreci ile birlikte giderek daha az yer işgal etmesiydi...” Doğrusu ya, 15 Temmuz benim kafamda o normalleşme sürecini bir nevi inkıtaa uğrattı. Herkesin kendi kişisel tarihinde manası farklı olabilir, benim için, Türkiye “her an her şey olabilir” ülkelerden biri oldu.

Herhalde onun için yazıya şöyle devam etmişim zamanında “Şimdi yarın sabahtan itibaren hiçbir şey olmamış gibi çalışmaya başlayabilir miyiz? Henüz üç gece önce üstümüzden savaş uçakları alçak uçuşlar yapmış, uzaklarda bir yerdeki patlamadan camlarımız titremişken, her şey normalmiş gibi davranabilir miyiz? Ben, Türkiye’nin bir Ortadoğu ülkesi olmayacağına ikna olursak yapabileceğimizi düşünüyorum doğrusu.” demiş ve 15 Temmuz hadisesinin Türkiye’nin kurumsal altyapısındaki zafiyete işaret ettiğini vurgulayarak buradan kendime bir iş listesi çıkarmışım.

“Önümüzde iki yol var: Ya değişmek için hiçbir şey yapmayıp eskisi gibi kalacağız ve kişi başına milli geliri 3 bin doların altında, zayıf kurumlara sahip, ‘her an her şeyin değişebilir’ olduğu otokrat bir Ortadoğu ülkesi olacağız. Ya da değişmek için çaba harcıyıp kişi başına milli geliri 10 binden 25 bine doğru yükselen, güçlü kurumlara sahip, ‘her an her şeyin değişebilir’ olmadığı bir ülke haline geleceğiz. Ben ikincisini mümkün görüyorum.” Not edeyim, hatırlayın: Avrupa Birliği sürecinin manası tam da buydu.

Şimdi o günden geldik bugüne. Doğrusu, son dört yılda, kişi başına gelirimizi 10 binden 25 bine nasıl çıkaracağımıza dair kapsamlı bir planı hala ortaya koyamadık. Ben baktığımda hala dört yıl önceki şoku üzerinden atamamış bir ülke görüyorum. 2016 ve 2017’de Türkiye’yi anlatırken, “Durun hele şu derin travmayı bir atlatalım, rahatlayalım.” demenin bir manası vardı. Ama artık 2020’yi devirmek üzereyiz. Üstelik 2020 Ocak ayında asla tahayyül edemediğimiz, küresel salgın kaynaklı bir iktisadi krizin de daha başındayız.

Öyle görünüyor ki; virüsle birlikte yaşama intibak etmek için yapacaklarımız, atacağımız adımlar, şirketlerin bu yeni yaşama intibak etmek için alacağı tedbirler yapısal sorunlarımızı daha bir belirgin hale getirecek. Yabancı tasarruflara olan bağımlılığımızdan büyümenin istihdam yaratma kapasitesinin zayıflamasına, ekonomimizin küresel rekabet gücünde son on yılda belirginleşen gerilemeden ülkenin giderek sanayisizleşmesine yapısal meselelerimiz daha bir görünür olacak, sorun yaratacak yakın gelecekte. Artık 15 Temmuz şokunun getirdiği tedirginliği üzerimizden atıp işe odaklanma zamanı, bana sorarsanız. Savsakladığımız yapısal reform gündemini hatırlama, ülkenin küresel rekabet gücünü artırma zamanı. Zor mu? Zor. Yapılabilir mi? Yapılabilir. Üstelik bugün bu şartlarda yapamazsak yarın hayat normale dönerken hiç yapamayız. Gelin bakın nasıl?

II. Neredeyiz?

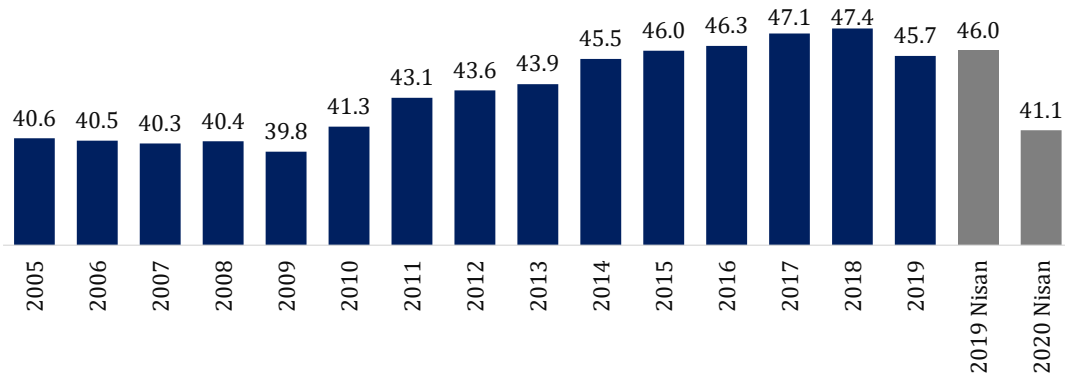
Öncelikle 2020 yılında hadiseden dört yıl sonra nerede olduğumuzu tespit edeyim, sonra virüsle birlikte yaşamaya çalışmanın manasına geleyim. 2016 yılında Türkiye’nin kişi başına milli geliri 10,820 dolarmış. 2016 yılında bu durumdan mutsuzduk. Hatırlatırım. 2013 yılında 12,519 dolar olan kişi başına gelirin yüzde 16 gerilemiş olmasından şikâyetçiydik. Zenginleşmek için yeni bir yol tutturılmadan, bugüne kadar yaptıklarımızı yaparak bundan

daha ileriye gidemeyeceğimizden falan bahsediyorduk. Şimdi ne oldu? Türkiye’de kişi başına gelir 2019 yılında 9,042 dolara geriledi. 2020 yılını bu gidişle 8.000 doların altında kapatacağız. Neredeyse yüzde 40 daha fakirleşmiş olarak, 2005-2006 yıllarına geri dönmüş olacağız bir nevi. Yazık, günah.

Bu hafta TÜİK Nisan 2020 İşgücü istatistikleri açıklandı. Türkiye ekonomisi toplam nüfusun ancak yüzde 41,1’ini istihdam edebiliyor Nisan 2020 rakamlarına göre. Hâlbuki bu oran Nisan 2016’da yüzde 47,2’di. Darbe teşebbüsünün olduğu yıl Türkiye ekonomisi daha çok kişiyi istihdam edebiliyordu. Şimdi edemiyor. Hatta Ayasofya’da uzun yıllar sonra ilk ezanın okunduğu 1991 yılında bu oran yüzde 51,7’ydi. Böyle bakarsanız bugün neredeyiz? 2005-2006 yıllarında sayılırız. O yıllarda Türkiye’de istihdam oranı sırasıyla yüzde 40,6 ve yüzde 40,5’di. Arada 2018’de verilen desteklerle bu oran yüzde 47,4’e kadar yükseldi. Türk özel sektörü sözünü tuttu, istihdamı artırdı ama sonra geldik bugüne. Şimdi COVID-19 küresel salgını diyebiliriz, Nisan 2019’dan Nisan 2020’ye istihdam oranındaki ciddi gerilemeye elbette. Geçen Nisan’da 28,2 milyon kişiye istihdam olanağı sağlıyormuş Türkiye ekonomisi. Şimdi bu rakam 2,6 milyon gerilemeyle 25,6 milyon oldu.

Ama rakamlara bakınca görünen bir gerçek var. 1991 rakamlarına geri dönüp bakmaktan söz etmemin nedeni o. Uzun dönemli olarak bakıldığında, Türkiye ekonomisi her iktisadi krizden sonra karşı karşıya kaldığı istihdam kayıplarını bir türlü tam yerine koyamamış görünüyor. 2001 krizinin etkisini 2002’de görürüz dersiniz, 2002’de Türkiye’nin istihdam oranı yüzde 44,4 idi. 1998’deki yüzde 50,1’den 2002’deki yüzde 44,4’e gerilemiştik. 2008’deki küresel kriz sonrası 2009 yılında bu oran yüzde 38,9 idi. Şimdi yine aynı yerdeyiz ve daha bu COVID-19 kaynaklı ani duruşun dibini tam olarak görmüş değiliz.

Grafik 1 İstihdam oranı, Türkiye, %, 2005- Nisan 2020

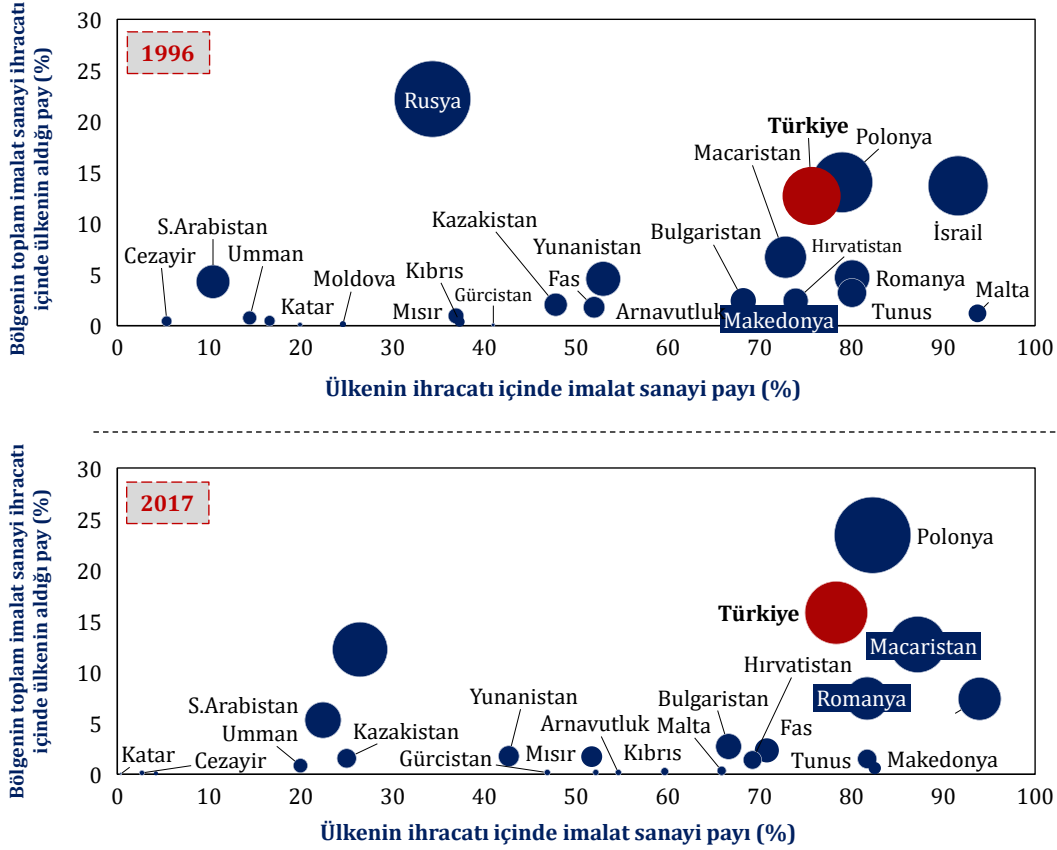

Kaynak: TÜİK, TEPAV görselleştirmeleri

Bu rakamlara bakarken, aklımızda tutmamız gereken meseleyi unutmamalıyız: Aslında 1990’lardaki rehabet halinden sonra 2000’li yıllar Türkiye’nin ciddi bir iktisadi atılımı gerçekleştirdiği yıllardı. 2001 krizinin yarattığı tahribatı düzeltmek için, Derviş reformlarının uygulamaya konması ile kamu maliyesi ve bankacılık sektörünün güçlendirildiği, kamu bankalarının kamu idaresi gibi değil birer işletme çalışmaya başladığı bir dizi yapısal reformla başlamıştı 21. yüzyıl. Sonra yapısal reform süreci 2002 seçimlerinin getirdiği siyasi istikrar ve Avrupa Birliği’ne üyelik süreci ile birleşti ve ortaya bir başarı hikayesi çıktı. Bu dönemde, örneğin, Türkiye ekonomisinin küresel rekabet gücü arttı. Türkiye’nin ihracatı yükseldi. İhracat sepeti içinde daha önce yalnızca zengin ülkelerin üretebildiği ürünleri de üretebilmeye başladık. Türkiye, yabancı tasarruflar söz konusu olduğunda, her an her şeyin değişebileceği

ülkeleri seven sıcak para akımlarına bağımlılığın artan doğrudan yabancı yatırımlar sayesinde kurtuldu.

Grafik 2 Ülkelerin ihracatı içerisinde imalat sanayi payı ve bölgenin toplam imalat sanayi ihracatının içinde ülkenin aldığı pay, 1996 ve 2017

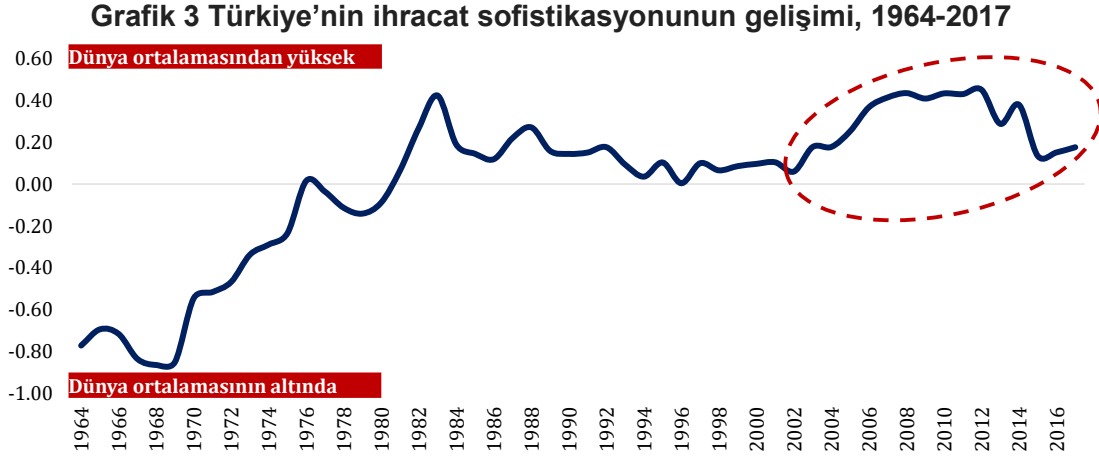
Kaynak: Birleşmiş Milletler Comtrade, TEPAV hesaplamaları

Not: Daire büyüklükleri 2017 imalat sanayi ihracatını hacmini temsil etmektedir.

Not: Katar, Malta ve S.Arabistan için 2017 yılı verileri mevcut olmadığından 2016 yılı verileri kullanılmıştır.

Ama buna rağmen, geride istihdam rakamlarının işaret ettiği bir başka gerçeklik hiç değişmedi. Büyüme ile istihdam arasında eskiden bildiğimiz bağlantı giderek zayıflıyor. Grafik 1 hadiseyi gösteriyor bir nevi 2000'li yılların başında yüzde 40'larda bir platoya oturdu toplam istihdam oranı, sonra 2012-2019 arasında ortalama yüzde 45'lerde gezindi. Şimdi öyle görünüyor ki, yüzde 40'larda bir platoya yeniden oturacak. Bu yalnızca Türkiye'de böyle olmuyor. Her yerde böyle. Yeni teknolojilerle birlikte imalat sanayii katma değerinde emeğin payı giderek azalıyor. Türkiye, gerginleşen siyasi atmosfer nedeniyle, bir türlü bu yapısal mesele için ne yapması gerektiğine odaklanamadı örneğin.

İsterseniz bu dönemde, ekonomiye odaklanmayı imkânsız kılan meşguliyetleri, gerginleşen siyasi atmosferin göstergelerini de sayayım. Gerginlik, Cumhurbaşkanı Sezer'in görev süresinin bitimi ile başladı. AK Parti'yi kapatma davası ile devam etti. Ergenekon ve Balyoz davaları ile zirve yaptı, sonra iş iktidar bloku içi açık bir çekişmeye döndü ve geldik 15 Temmuz'a. İsterseniz Grafik 3'teki Türkiye'nin küresel rekabet gücünün seyri ile bu siyasi gerginlik göstergelerine birlikte bir bakın ne demek istediğimi anlarsınız. Şimdi 2020 yılında COVID-19 hem cehennemimiz, hem de cennetimiz olabilir. Neden?

Kaynak: MIT The Observation of Economic Complexity

Not: İhracat sofistikasyonu, ihraç edilen ürünlerin bilgi yoğunluğu anlamına gelmektedir.

III. Virüsle birlikte yaşamak için işletmelerin ne yapması gerekir?

Bugün COVID-19 ile birlikte zaten giderek zayıflayan büyüme-istihdam bağlantısının daha da problemlili bir hale geldiğini göreceğiz pek yakında. Dikkatinizi çekeyim, COVID-19 küresel salgınının bugüne kadar neden olduğu ani duruş nedeniyle ekonomimizde yol açtığı tahribattan, olmuş bitmiş bir hadiseden bahsetmiyorum. Bundan sonrasında bahsediyorum. Virüsle birlikte yaşamayı öğrenmek için yapacaklarımızın neden olacağı bundan sonraki tahribata dikkatinizi çekmeye çalışıyorum. Tahribatın ilk etkisini görüyoruz, daha bunun devamı var.

Bu dönemde eğer ortaya kapsamlı ve odağı doğru belirlenmiş akıllı bir yapısal reform programını yine koyamazsak, son birkaç yıldır yaptığımız gibi günlük gelişigüzel pansuman tedbirleriyle işi idare etmeye devam edersek; özellikle genişletici para politikasının, istihdam ve büyüme arasında alıştığımız bağıntının daha da hızla zayıflamasına neden olmasını beklemek gerekiyor. Düşük faizin zengini daha zengin, fakiri daha fakir yaptığını yaşayarak göreceğiz diye düşünüyorum ben.

COVID-19 bir yandan istihdam konusunda zaten ortada olan bir problemi daha da görünür hale getiriyor. Öte yandan ise neden olduğu iktisadi yıkım nedeniyle, hedef odaklı bir yapısal reform programının tasarlanmasına da vesile yaratıyor. Hem cehennemimiz hem de cennetimiz dediğim bir nevi bu aslında.

III. a. COVID-19 küresel salgını, dünya ekonomisinde hiç alışmadığımız bir ani duruşa sebep oldu

COVID-19 küresel salgını, Çin'de ortalığı kasıp kavururken Şubat 2020'de, dünyanın kalanı için "Çin'deki gizemli hastalıktı. Daha ne olduğunu bilmiyorduk. Bizden çok uzaktaydı. Hesap yaparken, daha çok pozitif etkilerini düşünüyorduk. Ben, kendi hesabıma, petrol fiyatlarında bu hastalık kaynaklı gevşemenin, cari işlemler dengesi krizi ile baş etmeye çalışan Türkiye için nasıl bir nimet olduğunu anlatıyordum etrafta sözgelimi. Sonra virüsün adını bütün dünya öğrendi. Neyle karşı karşıya olduğumuzu Mart'tan beri hep birlikte adım adım öğreniyoruz.

İlk önce daha önce hiç karşılaşmadığımız bir ani duruş oldu ekonomilerde, Türkiye dâhil. COVID-19 küresel salgını başlayınca, elimizde bir tedavi ve aşı bulunmadığından, hazırlık yapmaya zaman kazanmak için ilk yapılması gereken insandan kaçmak, fiziksel-sosyal

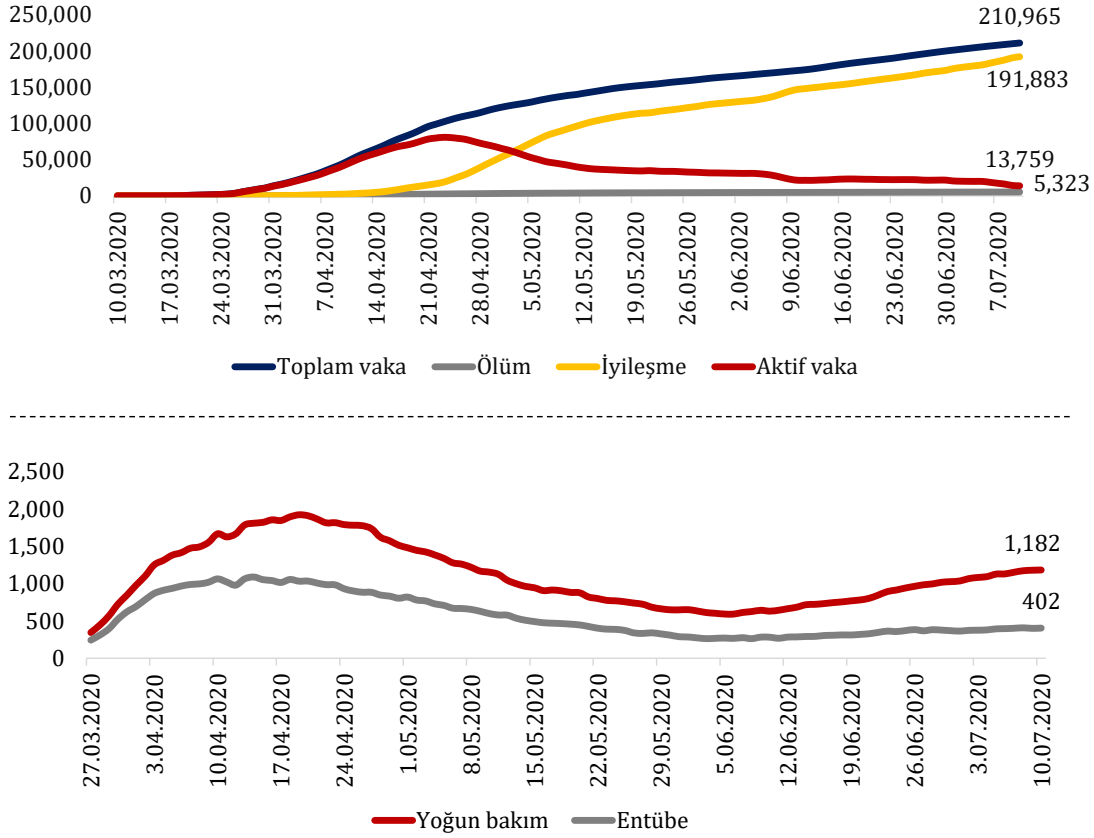
mesafe koymaktı. O kadar hazırlıksızdı türümüz böyle bir virüs saldırısına. Sosyal mesafe koymanın amacı sağlık sistemi çökmeden hastalık hakkında veri toplamaktı. Sosyal mesafe koymanın getirdiği ani duruş, derin bir ekonomik daralma ve işsizlik artışına yol açtı. Türkiye’de Nisan 2019’dan Nisan 2020’ye istihdam edilenlerin sayısının 2,6 milyon civarında azalması, ilk aşamanın şimdilik görünür hale gelen ilk maliyeti aslında. Öyle ya da böyle, istesenez de istemesenez de, maliyet ortada zaten ve artacak.

Şimdi ise birinci aşamadan ikinci aşamaya geçmeyi öğreniyoruz. Tedavi ve aşı olmadan, virüsle birlikte yaşamayı öğreneceğiz. Salgın hastalık ihtimali düşünülmeden tasarlanmış mekanlarımızı ve iş planlarımızı bu çerçevede gözden geçireceğiz. Üçüncü aşama ise tedavi ve aşı ile birlikte virüsü gerileterek, birlikte yaşamak olacak. Normalleşmeyi eğer tüketicinin eski tüketim sepetine geri dönüşü olarak düşünürsek, bunu dördüncü aşama olarak görebiliriz; bir nevi, COVID-19 sonrası dönem. O zaman bile içimizde “Bundan sonra ne gelir?” diye bir tedirginlik kalacak doğrusu.

III.b. Peki intibak nasıl olacak?

Birinci aşamadan ikinci aşamaya geçerken daha planlı ve daha hazırlıklı olmak gerektiğini sanırım son bir aydır pek güzel öğrendik. Haziran başından bugüne yoğun bakımdaki hasta sayısı yüzde 100, daha ağır durumdaki entübe hasta sayısı ise yüzde 50 arttı. Daha bu salgının ikinci dalgası filan değil, birinci aşamadan ikinci aşamaya geçişi iyi organize edemememiz nedeniyle ilk dalganın yeniden alevlenmesi yalnızca. İkinci aşamaya geçip, virüsle birlikte yaşamayı öğrenmeye çalışmamızın virüsün güç kaybetmesi demek olmadığını böylece öğrendik. Bunu çabuk öğrenmiş olmak bile faydalı.

Grafik 4 Türkiye'nin COVID-19 rakamları, 10.03.2020 - 10.07.2020

Kaynak: T.C Sağlık Bakanlığı, TEPAV hesaplamaları

Virüs güç kaybettiği için değil, COVID-19'un yayılma hızını yavaşlatıp yöneticilerimize bu mücadelede zaman kazandırmak amacıyla alınan sosyal mesafe koymaya dayalı tedbirler ekonomide derin bir hasara yol açtığı için ikinci aşamaya geçtik. Ekonomiyi yeniden açma kararının bu çerçevede virüsle bir alakası yok. Bu akılda tutmamız gereken ilk nokta sanırım.

Bundan sonra ekonomide toparlanmanın hızı, sağlık tedbirleri seti ile ekonomik tedbirler setinin ayrı ayrı kredibilitesine bağlı olacak. İş yerlerini açmak değil, ne kadar kontrollü açtığımızı uzun uzun anlatarak açmak, yeniden işe başlama sonrasında toparlanma sürecini güçlendirecek ya da herkes bir araya gelmekten kaçınırsa tam tersi olacak. Her alanda ayrıntılı pandemi protokolleri ve yerel tedbirler seti kredibilitiyi güçlendirecek, toparlanmayı hızlandıracak ve tüketiciyi eski tüketim kalıbına daha çabuk intibak etmeye ikna edecek. Tabii sağlam bir ekonomik tedbirler seti ile kaybolan gelir akımlarının sürdürülebilir bir biçimde telafi edileceğine dair güçlü bir kanaati de desteklemek koşuluyla. Bu da akılda tutmamız gereken ikinci nokta.

Yine ikinci aşamada, şehirlerimizde, işyerlerinde mekanı yeniden tasarlarken, yeniden açılışın işletmelerde verimlilik kaybına yol açacağını görmemiz gerekir. Mekanın salgın hastalık nedeniyle yeniden tasarımı ne demek? Kırk kişilik otobüs artık 12 kişi taşıyacak, 500 kişinin normalde çalıştığı üretim hattında artık 300-350 kişi çalışacak ve üretim kapasitesi yarı yarıya azalacak demek. Aynı durum lokantalar, okullar ve aklınıza gelebilecek her türlü işletme için de geçerli elbette. Nedir? Fabrikalarda da hizmetler sektöründe de benzer kayıplar olacak. Verimlilik kaybı ile işletmelerin işletme sermayesi ihtiyacı artacak. Zaten

ertelenen ödemeler nedeniyle de işletme sermayesi ihtiyacında bir artış olacak. İşletmelere bu dönemde hibe destekler verilmesinde fayda olacak.

Ama yalnızca kamudan sağlanacak destekler değil, aynı zamanda işletmenin kendisinin yeni duruma nasıl intibak edeceği de önemli. Firmalar kendi başlarına da tedbir alacak bu azalan verimi dikkate alarak. İnsanları bir araya toplayarak üretim yapmanın maliyeti artarsa ne olacak? Emeğin görece fiyatı yükselmiş olacak bir nevi. İşletmeler yapabiliyorlarsa uzaktan çalışmaya; kaynakları varsa otomasyona, robotlaşmaya, dijitalleşmeye ağırlık vermeyi tercih edecekler. Virüsle birlikte yaşama sürecindeki azalan verimlilikle başa çıkabilmek için elbette. Bu da akılda tutulması gereken üçüncü nokta sanırım.

Nasıl Amerika'da çalışanların yüzde 42'si uzaktan çalışmaya başlamışsa, Türkiye'de TOBB ve TÜSİAD'ın yaptığı anketler de Mayıs 2020 içerisinde ve Haziran 2020 başında, yüzde 41 civarında şirketin evden çalışmaya yöneldiğine işaret ediyor şimdiden. Halen iş yerinde daha verimsiz bir biçimde yapılan işlerin bir kısmının, hızla dijitalleşmesini beklemek gerekiyor yakın gelecekte. Eğer COVID-19 sonrasına geçiş beklendiği gibi 18-24 ay sürecekse, bu iş 2022 sonuna dek öyle ya da böyle devam edecekse; tedbir almadan, kapsamlı bir yapısal reform programı tasarlamadan bu sürecin içinden çıkamayız. Bu da olsun bu dönem için dördüncü tespit.

İnsan emeğinin pahalılaştığı bu dönemde, genişletici para politikası uygulamak ve piyasayı likiditeye boğmak ise sermaye maliyetini ucuzlatmak, işyerlerinde dijitalleşmeyi teşvik edip desteklemek demek aslında. Bu dönemin temel tehlikesi işte burada yatıyor. Açıktır ki, buradan çıkacak olan büyüme daha az istihdam dostu olacak. Düşük faiz zengini daha zengin, fakiri daha fakir yapar derken söylemek istediğimin bir bölümü buydu. Diğer bölümünü ise son dönemde zaten evi olanların bir üst model eve, zaten arabası olanların bir üst model arabaya geçmek için rahatlıkla ve düşük faizle aldıkları kredilerde görebilmek mümkün. Bu da beşinci tespit.

IV. Yapısal reform programının temel unsurları neler olabilir?

Ancak vakıa ile kavga olmaz. Firmaların azalan verime karşı iş planı değişiklikleri ile intibakını destekleyici tedbirlere ihtiyaç olan dönemin başında olacağız aslında. Burada kamu açısından en kolay akla gelen, dijital dönüşümün desteklenmesi olabilir. Dijital dönüşümün ve şirketler açısından uzaktan çalışmanın desteklenmesinden vazgeçmek çok da kolay değil. Burada akıllı bir strateji ile hangi alanlara nasıl odaklanacağımızı belirlememiz gerekiyor. Açıktır ki, her şeyi aynı anda yapamayız.

İşletmelerin virüsle birlikte yaşamaya asıl intibakı ise iş sürecinin yeniden örgütlenmesinin ötesinde yeni ürünlerle virüsle birlikte yaşama sürecine adapte olmamıza katkı sağlamaları ile olacak doğrusu. İşte o noktada, bugün zaruri kabul edilmeyen alanlarda faaliyet gösteren işletmelerin, fabrikaların da kendilerini zaruri hale getirebilmeleri mümkün olacak. Biyo-teknoloji, tıbbi cihazın yanı sıra tekstil ile taş ve toprağa dayalı işletmelerin de kendilerini zaruri hale getirebilmeleri mümkün aslında, doğru ürünlere yönelerek. Mesele, bu dönem için gerekli ürünleri zamanında belirleyip pozisyon almakta yatıyor.

İşletmelerin orta vadeli intibakında yalnızca zaruri yeni ürünlere odaklanmaları değil, yalınlaşma eğilimi gösterecek yeni küresel değer zincirlerine intibak için adım atmak da önemli olacak. Çin-ABD-AB eksenindeki tartışmalar bitmeyecek, devam edecek. Türkiye'nin küresel değer zincirlerinin daha az karmaşık olacağı bir yeni döneme hazırlık yapması gerekiyor. TR, AB ve özellikle Alman değer zincirlerinin zaten ayrılmaz bir parçası, şimdi

yapılması gereken, sıçrama yapabileceğimiz geleneksel ve yeni sektörlerdeki ürünlere odaklanmak ve o ürünlerde Avrupa değer zincirlerinin parçası olmaya adaylığımızı şimdiden belirlemek. Selin Arslanhan'ın Dünya gazetesinde akıllı uzmanlaşma diyerek anlattığını ben böyle anlıyorum. ABD için yaptığımız çalışmanın bir bölümünü ürün bazında tekrar etmemiz lazım yeniden, bu kez Avrupa'yı temel alarak. Yapılabilir mi? Yapılabilir.

Ama bu noktada, intibakı tek başlarına şirketlerin yapabilmesi mümkün değil. Kamunun yalınlaşacak küresel değer zincirlerinden pay alabilmek amacıyla gereken ortamı tesis etmek için adım atması gerekiyor. Burada "Wuhan'da olup, Türkiye'de olmayanı" doğru tespit etmek gerekiyor. Dünyanın en büyük 500 şirketinden en az 300'ü neden Wuhan, Çin'i tercih ediyor da Türkiye'ye gelmiyor fabrika açmak için. Çin'in endüstri bölgeleri deneyimini daha iyi çalışıp, bu alandaki mevzuatı gözden geçirmemiz gerekiyor.

Ben Çin'in bu kadar çok yabancı yatırımı çeken en önemli avantajının oranın "her an her şeyin değişebileceği" bir ülke olmaması olduğu kanaatindeyim doğrusu. İsterseniz buna politika istikrarı diyeyim. Dikkat edin, politik istikrar değil, politika istikrarı. Seçimler gelir geçer, tek parti iktidarları koalisyonla dönüşür ama politika çerçevesi üzerindeki mutabakat kalımlı olursa amaç hasıl olur.

Çin'in ekonomi politikasında bir belirsizlik yok. Hukuk politikasında bir belirsizlik yok. Politika belirsizliği yok. Ne yok? Çin, her an her şeyin olabileceği bir ülke değil. Peki, uygulama aksaklıkları ve yolsuzluk ihtimali yok mu? Var. Ama Çin'in bu işler için bir sigortası da var. Çin'in cari işlem fazlaları ve bu fazlanın Amerikan tahvillerine yatırılarak Amerikan saklama kurumlarında tutuluyor olması, Amerikan mahkemelerine dava açıp, tazminat alabilme imkânı veriyor Çin'de çalışan Amerikan şirketlerine. İthal bir kural hakimiyeti sistemi işliyor bu durumda, bütün uygulama aksaklıklarına rağmen. Amerikan cari işlem açıkları ile Çin'e verilen bir nevi ihracat garantisi, Çin'i bir sanayi devi haline getirdi. O üstü örtük garantiler olmasa bu iş olmazdı. Nedir? Hukuk sistemi işlemiyorsa, kamu politikaları her an değişebiliyorsa, yatırımcı "Eşkiyanın bu gece ne yapacağı belli olmaz." diye düşünüyorsa, yatırımcı bana bu ruhsatı veren yarın yanıbaşımdaya rakibime de aynı ruhsatı verir mi endişesini duyuyorsa, o ülkeye yatırım gelmiyor. Türkiye açısından bu çerçevede hukukun üstünlüğü ve demokrasi olmadan zenginleşme olmaz. Türkiye'yi zenginleştiren hep seçim sandığının işliyor olmasıdır.

Ayrıca şirketler kesiminin yeni teknolojik değişime intibakının her alanında kamunun yolu açacak tedbirler alması önem taşıyor. Dijital işlem vergisinden endüstri bölgeleri kanununa, oradan uzaktan sağlık hizmetlerine ilişkin düzenleme ve hukuk sisteminin operasyonel problemlerine virüsün getirdiği fırsatlar ve kamuya düşen görevleri daha ayrıntılı ele almak gerekiyor.

Peki, büyüme ile istihdam arasındaki bağ dijital dönüşüm ile birlikte daha da gevşerse, istihdam nasıl desteklenebilir? Bu amaçla, hizmetler sektörünün potansiyelinin geliştirilmesi olmazsa olmaz bir koşul gibi görünüyor. Türkiye'nin hizmetler sektörünü serbestleştirerek hem imalat sanayiinin bir üst aşamaya sıçramasına hem de ekonominin istihdam kapasitesinin artırılmasına odaklanması gerekiyor. Şehirlerde hayatı ucuzlatma amaçlı bir tarım reformu ile birlikte en çok savsakladığımız konuların başında geliyor hizmetler sektörü reformu. Taksici-Uberci kavgalarını hatırlatırım.

Ayrıca bu dönemde artan uzaktan çalışma demek, Türkiye gibi ülkelerde de geçici işlerde, güvencesiz çalışan personelin sayısının artması demektir. Gig ekonomisinin güçlenmesinin

çalışanlar için ne manaya geldiğini en iyi “prekarya” tartışmaları ile öğrendik. Şimdi prekaryanın saflarının sistemli olarak genişleyeceği bir Türkiye demek ne demektir? Kamunun sosyal güvenlik sistemi içinde ya da yanında güçlü bir sosyal koruma ağı inşa etmesi gerekmektedir. Bu dönemde çalışanlara sağlanan kısmi desteklerin işleyişi sosyal korunma ağıımızın ne kadar zayıf olduğunu ayan beyan göstermiştir.

V. Sonuç yerine

Türkiye'nin virüsün ekonomimizde yol açtığı hasar ile virüsle birlikte yaşamının neden olacağı ek maliyetleri bir yeni sıçrama programı ile hızla telafi edebilmesi mümkündür. Önümüzdeki dönemde ekonomide nasıl bir intibak sürecinin bizi beklediğini ve bu dönem dâhil ekonomideki hasarın telafisi için yapılması gerekenlerin bir bölümünü anlattım. Zor ama yapılabilir dediğim budur esasen. Odağı ve ne yapmaya çalıştığı belli olan bir program, harikalar yaratabilir. Günlük gelişigüzel pansuman tedbirleri işe yaramaz.

Türkiye, içinde bulunduğu bölgenin imalat sanayii ihracatının neredeyse 3'te 1'ini tek başına gerçekleştiren bir sanayi ülkesidir. Rusya dâhil pek çok Ortadoğu ülkesinde imalat sanayii ihracatının toplam ihracat içindeki payı yüzde 30'larda dolaşırken Türkiye'de, aynı İsrail gibi yüzde 80'lere ulaşmaktadır. Nedir? Türkiye bir sanayi ülkesidir. Biz başkalarına imalat sanayii ürünleri satmadan zenginliğimizi ve ekonomimizin inovasyon kabiliyetini koruyamayız. Rusya ve diğer Ortadoğulular, doğal kaynak satarak zenginliklerine zenginlik katabilirler. Ya da fiyatlar böyle giderse hep birlikte zorlanırlar. Bu ne demektir? Ortadoğu ülkelerinde ve Rusya'da demokrasi ve hukukun üstünlüğü milletleri zenginleştirmek için çok önemli olmayabilir. Türkiye için demokrasi ve hukukun üstünlüğü olmadan zenginleşmek mümkün değildir. Sanayi bunu gerektirir. Kişi başına gelirden 10 binden 25 bine çıkarken bunlar daha da fazla gereklidir. Türkiye böyle baktığınızda bir Ortadoğu ülkesi olamaz.

Çin'in doğal kaynağı yok. Çin de sanayi ülkesi ama otokrat bir sanayi ülkesi. Bir nevi bir Ortadoğu ülkesi sonuçta. Peki, o halde Türkiye, Çin gibi olamaz mı? Hayır. Türkiye, nasıl Rusya gibi olamazsa Çin gibi de olamaz. Çin, cari işlem fazlası veren bir ekonomiye sahip iken Türkiye, yapısal olarak cari işlem açıkları veren bir ekonomiye sahiptir. Türkiye, Çin gibi olamaz. Çin'in cari işlem fazlalarının nedeni olan küresel değer zincirlerinin tümü, Çin ekonomisinin tüketim potansiyeli nedeniyle Çin'den geçmektedir. Türkiye o kadar büyük bir nüfusa sahip değildir, bir. Bu nedenle de Türkiye'nin Çin gibi cari işlem fazlaları verebilmesi söz konusu değildir, iki.

Bu çerçevede bakıldığında Türkiye'nin 10 bin dolar kişi başına geliri 3 bin dolara doğru düşürmemesi için yabancı tasarruflara çok ihtiyacı vardır. Kaynağı ne olursa olsun, o yabancı tasarrufların buraya gelebilmesinin yolu hukukun üstünlüğü ve mahkeme sisteminin bağımsızlığıdır. Türkiye için demokrasi ve hukukun üstünlüğü olmadan zenginleşmek mümkün değildir. Demokrasi ve hukukun üstünlüğü, Türkiye için kişi başına gelirden 10 binden 25 bine çıkarken daha da fazla gereklidir. Halkın ve sivil toplumun 15 Temmuz ve sonrasında, sandık her önüne geldiğinde verdiği mesajlar gayet açıktır.

Peki, o yatırımlar Çin'e hukukun üstünlüğü ve demokrasi olmadan nasıl gidiyorsa Türkiye'ye de gelmez mi? Gelmez. Çin, yüksek cari işlem fazlalarını Amerikan finansal varlıklarına yatırarak dolaylı yoldan kendi topraklarında Amerikan mahkemelerinin kararlarının geçerli olmasına “evet” demektir. Türkiye de öyle yapmaktadır ama bizim Amerika'da saklanan Amerikan doları cinsinden finansal varlıklarımız, Türkiye'ye yapılacak yatırımlar için güvence olabilecek kadar çok değildir. Nedir? Yabancı yatırım için Türkiye'de demokrasi ve hukukun üstünlüğü önemlidir. Türkiye bir Ortadoğu ülkesi olamaz.